

Úvahy na témata marxismu

Ladislav Hejdánek

◆ poznámky, česky, vznik: 19. 11. 1972

◆ notes, Czech, origin: 19. 11. 1972

1. Marxistický pojem pravdy a složitost pravdy (problematika polopravdy)

Nejběžnější pojetí, rozšířené v učebnicích základů marxismu, vychází z tradičního určení pravdy jako souhlasu, souladu mezi myšlením a skutečností, přičemž základní je skutečnost a souhlasit musí (či má) myšlení. U klasiků marxismu se však toto pojetí nedokládá snadno, neboť i tam, kde je možno je doložit, jde vždy o mimochodem formulovanou tezi a nikoliv o základ v systematickém smyslu. (Např. Lenin, Mater. a empir. 105: „souhlas našich představ s objektivní povahou věcí“ apod.) Engels vyjadřuje svůj názor mnohem precizněji: „pojímát skutečný svět – přírodu a dějiny – tak, jak se sám podává každému, kdo k němu přistupuje bez předpojatých idealistických výmyslů“ (L. Feuerbach, 43). V rukopise tohoto spisu je ještě jiné místo, které bylo v definitivním znění vypuštěno: „prosté chápání přírody tak, jak se nám podává, bez cizích příměsků“ (tamtéž, 66). Také toto pojetí je prastaré (lze je dokumentovat např. u Platona a u Aristotela). Skutečně nový prvek spočívá v Marxově důrazu na nejužší svázanost pravdy s praxí (u Aristotela se dostáváme k pravdě zíráním, v naprostém odvratu od každé činnosti); např. 2. teze o Feuerbachovi: pravdivost znamená skutečnost a moc, pozemskost myšlení. Proto otázka pravdivosti není otázkou teorie, nýbrž otázkou praktickou.

Odtud je třeba potom rozumět marxistickému odmítání absolutní pravdy, kterou by kdokoli mohl disponovat (Engels: „Tato dialektická filosofie ruší všechny představy o konečně platné absolutní pravdě a jí odpovídajících absolutních stavech lidstva“ – L. Feuerbach, 18); z tohoto hlediska se jeví pravda právě tak jako praxe v celé své historické podmíněnosti a „přestane se jednou provždy uplatňovat požadavek konečně platných řešení a věčných pravd“ (tamtéž, 45). Cílem lidského poznání jsou tedy skutečně dosažitelné pravdy relativní (dtto, 20). To ovšem naprosto nemá snížit význam lidského poznání: věda se absolutní pravdě vskutku přibližuje, historicky podmíněny jsou jen hranice tohoto přiblížení, ale existence absolutní pravdy je nepodmíněná právě tak, jako skutečnost, že se k této pravdě lidstvo přibližuje (Lenin, Mat. a emp., 102). V tomto smyslu je pak možné považovat absolutní pravdu přibližně za souhrn, summu pravd relativních (dtto, 101). Rozlišování obou má smysl potud, že tak má být zabráněno přeměně vědy v dogma (dtto, 102). Lenin navíc zavádí pojem „objektivní pravdy“ ve speciálním smyslu, který mu dovoluje mluvit o tom, že objektivní pravda existuje nezávisle na našem poznání a že je našemu poznání přístupná. Nebezpečí reduplikace skutečnosti (ke každé partikulární skutečnosti i ke každé její stránce ba pak patřila příslušná objektivní pravda) se Lenin vyhýbá tím, že vposledu objektivní pravdu ztotožňuje se skutečností, s „absolutní přírodou“ (Mat. a emp., 102; též 99 aj.). Žádná vědecká ani jiná formulace si tudíž nemůže dělat nárok na definitivní postižení pravdy; „hranice pravdy každé vědecké teze jsou relativní, a jsou rozšiřovány nebo zužovány

dalším růstem vědění“ (dtto, 101). Marx vyvodil z nemožnosti nějakého definitivního postižení a tím vlastnění pravdy ještě další závěr, totiž že pravda „má mne, já nemám ji“ (Spisy I, 24), tj. nejsem jejím pánem, vladařem.

2–3. Dialektická protikladnost hmoty a vědomí; dialektická jednota hmoty a vědomí.

Marxismus jako monismus vychází důsledně z pojetí jednoty skutečnosti, jednoty světa. V tom můžeme vidět ještě dědictví Hegelova myšlení, z něhož – přes Feuerbachovu opozici – Marx a Engels vycházejí. Zatímco Marx zejména zpočátku pod Feuerbachovým vlivem chápe tuto jednotu převážně antropologicky, Engels ji radikálně objektivuje posunem k substančnímu modelu světové jednoty. (Marx ukazuje např., že příroda, vzata abstraktně, fixována pro sebe, odloučena od člověka, není pro člověka ničím – Ekon. filos. rkp., 153; mluví proto o „lidskosti přírody vytvořené dějinami“ – dtto, 136.) Engels rozlišuje jednotu existence (tj. jsoucnosti, bytí ve smyslu existování) a jednotu světa. Pokud jde o jednotu existence, může podle něho jednota spočívat pouze v tom, že všechno skutečné jest, existuje. V žádné jiné, nýbrž pouze v této jednotě jsou všechny skutečné předměty sloučeny – jakmile se třeba jen na milimetr vzdálíme od této bezesporu společné jejich vlastnosti, totiž že jsou, hned začnou vystupovati rozdíly těchto věcí (Anti-Dühr., 40–41). Naproti tomu jednota světa nespočívá v jeho jsoucnosti, existenci, i když tato existence je předpokladem jednoty světa (neboť nejprve přece musí svět býti, než může být jeden), ale v jeho materiálnosti (tamtéž, 41). Ještě v roce 1873 se Engels domníval, že existuje něco takového jako „hmota jako taková“ (Dial. přír., 207); později tento názor opustil a napsal, že „hmota jako taková je ryzí výtvar myšlení a abstrakce“ (Dial. přír., 216–17). Proto musíme pochopit jeho teze tak, že jednota světa začíná teprve tam, kde se od sebe věci začínají lišit, a že není založena na tom, co je jim jedině společné, totiž na jejich existenci. Hmota resp. hmotnost světa tedy není založena substančně, jak se zprvu Engels domníval, nýbrž – řekli bychom – strukturálně (tj. souvislostí věcí a zejména zákonitostmi). Proto čteme na četných místech o „velikém základním procesu“, „komplexu procesů“, o „systému souvislostí a procesů“, o „souvislém komplexu těles“, o „světové soustavě“, o „jednotném systému, tj. souvislém celku“ atd. atd. (Anti-Dühr. 14, 23; L. Feuerbach 30, 45, 47, 66; Dial. přír. 63 atd.).

Z tohoto hlediska nelze vědomí považovat ze něco, co vybočuje z mezí hmotné světové jednoty. Ontologicky je vědomí svázáno s hmotou a samo je rovněž hmotné – jinak bychom tvrdili, že je neskutečné, neboť vedle hmoty a mimo ni nic jiného neexistuje. Ale jinak se má otázka na rovině gnozeologické. Tam jde už nikoli o jednotu světového procesu, nýbrž o dějinný průběh tohoto procesu, o časovou posloupnost. A v tom ohledu je vědomí teprve velmi pozdním produktem světového vývoje, neživá příroda i přírodní vývoj jsou tu dříve než jakékoli vědomí o nich. A proto se o vědomí mluví jako o sekundárním, zatímco hmotný svět je primární. V teorii odrazu řeší marxismus otázku možnosti a základu poznání; vědomí tu je tím, co odráží, hmotný svět tím, co je

odráženo. V tom smyslu je primárnost hmoty a sekundárnost vědomí nesporná. Jiná je ovšem otázka, jak je vůbec odraz možný. Lenin napsal, že je logické předpokládati, že každá hmota má vlastnost v podstatě příbuznou s čítím, vlastnost obrázení (Mat. a emp., 68). Protože tu jde o každou hmotu, tedy i o každou její úroveň, platí, že hmota i vědomí jsou od počátku svázá

[zde text končí – pozn. red.]

1. Objasněte význam jednotlivých složek Leninovy definice hmoty a aplikujte její platnost na některý soudobý politický nebo vlastní pracovní proces. (Existuje objektivní pravda?)

Leninův pojem hmoty se kryje s pojmem objektivní reálnosti, objektivní reality. Charakteristickým znakem objektivní reality v tomto smyslu je její nezávislost na lidském vědomí, které však je schopno ji obrážet. Ontologicky platí, že „ve světě není nic než pohybující se hmota“ (Mat. a emp., 133). To znamená, že všechno, co existuje, je hmota. V hranicích velmi omezené oblasti se však vědomí jeví jako cosi protikladného hmotě – a v tom smyslu zároveň jako něco druhotného, zatímco hmota je prvotní. Ale za hranicemi tohoto gnozeologického vztahu je protikladnost obou členů nepochybně relativní (tamtéž, str. 111). „Za těmito hranicemi operovati s protikladem hmoty a ducha, fyzického a psychického, jako s protikladem absolutním, by bylo hrubou chybou.“ (Tamtéž, 187.) A tak platí: „Hmota je filosofická kategorie k označení objektivní reality, jež je dána člověku v jeho počítcích, jež je kopírována, fotografována, obrážena našimi počítky, existujíc nezávisle na nich.“ (Tamtéž, str. 97.)

Absolutizace gnozeologického vztahu hmoty a vědomí by vedlo k teoretickému, poznávacímu nihilismu nebo alespoň k představě o bezmocnosti a neupotřebitelnosti poznání. Kdyby vědomí bylo vždycky jen stínem a dodatečným průvodcem skutečnosti, znamenalo by to, že je pouze vedlejším produktem, který není schopen skutečnost nikterak ovlivnit, neboť ta mu ustavičně předchází. Ale to je falešný výklad. Vědomí nejen že dovede postihnout skutečnost, která mu předchází, ale dovede také předvídat skutečnost, která teprve nastane, a dovede do skutečnosti zasahovat. Nikoli ovšem přímo a samo o sobě, ale tím, že se stane zdrojem a základem plánování a rozvrhování. Víme, jak Marx zdůraznil, že se i teorie stává materiální silou, jakmile se zmocní mas“ (Spisy I, 408); to se stává tehdy, když se zabývá „úkoly, jež lze řešit jediným prostředkem: praxí“ (tamtéž). Ale Marx dodává: „Nestačí, když myšlenka usiluje o uskutečnění, skutečnost sama musí usilovat o myšlenku.“ (Dtto, 409.) Ve světě totiž existuje rozsáhlá oblast skutečnosti, která bez myšlení, bez vědomí není možná. Je to celá společenská sféra, celý svět člověka. A celý tento svět usiluje, řečeno s Marxem, o „myšlenku“, tj. o takové myšlení, které lidstvu dovolí postoupit kupředu. Praxe je místem, kde lidská myšlenka přechází v čin. To platí právě tak v politice jako např. ve

vědě. Mýty, předsudky a misinterpretace zatemňují pohled na skutečnost a zabraňují účinnému jednání, kdežto pravdivé poznání, ukazující skutečnost v plném světle, nám dovoluje do budoucnosti lépe zvládnout vlastní situaci (nejen individuální, ale zejména společenskou) a dostat tak vždy víc vlastní budoucnost do svých rukou. Právě myšlení, které je otevřeno pravdě a které ji dovede co nejlépe postihovat, vede lidstvo k oné říši svobody, o níž mluvil Marx. V tom smyslu si musíme uvědomit, že časově není „hmota“ primární vždy jen v tom smyslu, že předchází vědomí, tj. že je proti vědomí časově starší. Hmotný svět je proces, který má nejen svou minulost, ale také budoucnost. A tato budoucnost je pro naše myšlení ještě důležitější než minulost: je to právě ta skutečnost, která volá po naší myšlence.

To musíme vyvodit z Leninovy myšlenky, že „pohybující se hmota se mění z jednoho stavu v druhý, jenž se nám z našeho hlediska zdá s ním nesmiřitelný“ (Mat. a emp., 199). Proti tomuto zdání, které obráží pouze minulost a současnost, volá onen nový, budoucí stav objektivní reality po nových myšlenkách, po pravdivém vidění, které by se dovedlo vzepřít převaze toho, co je „skutečné“ ve smyslu dožívání a přežívání, a které by se dovedlo orientovat na tom, co je a zejména co bude mnohem skutečnější, totiž na skutečnosti zítřka a pozítřka. V tom smyslu je marxismus legitimním potomkem hegelovské levice, která Hegelovu tezi o spjatosti skutečnosti a rozumu aplikovala jednoznačně revolučně: to co není rozumné, že de facto neskutečné, i kdyby se to tvářilo a i kdyby to vypadalo sebevíc jako daná realita. A ve vědě to platí právě tak: kdo by zůstal stát na místě a spokojil se z dosavadní úrovně vědeckého poznání, sklouzne velmi rychle do nevědeckosti, neboť věda jde – podobně jako dějiny vůbec – ustavičně dál.

2. Objasněte rozdíl mezi nutností stát pevně na pozicích dialektického materialismu a mezi dogmatickým zkreslením tohoto stanoviska.

Odpověď jsme si připravili už v předchozích odstavcích. Pravdivé poznání není nikdy nic definitivního, jednou provždy platného a nikdy nadále se už neměnicího. Proto můžeme vlastně jen nepřesně mluvit o „pozicích“. Překládáme-li slovo „pozice“ jako „postavení“, tak vlastně každé postavení se ocitá dříve nebo později v rozporu s pravdou, s pravdivým pohledem na skutečnost. Vhodnější je mluvit o metodě, tj. o cestě, po níž jdeme (ve slovu metoda se ozývá řecké slovo „hodos“ = cesta). Dialektický materialismus, etablovaný jako pevný systém, přestává být v okamžiku svého ustrnutí jak dialektickým (neboť chce vyloučit vše, co se mu „zdá nesmiřitelným“ s jeho okamžitým stavem), tak i materialismem, neboť ve chvíli, kdy přestává jít kupředu, dostává se do rozporu i s tou relativní pravdou, kterou se mu zdařilo zachytit, a představuje pak spíše jakýsi idealisticky překroucený obraz skutečnosti. Pravdivé poznání nikdy není „pozicí“ ani „stanoviskem“, nýbrž metodou, cestou a hnutím, pohybem. Myšlenková pevnost nespočívá ve slepém a hluchém setrvání na dosavadních názorech, nýbrž v odhodlaném opouštění všech omylů, polopravd a

nepravd, a v otevřenosti vůči pravdě, kterou nemáme nikdy definitivně v hrsti, ale která – podle Marxových slov – „má nás“, vládne nám a – vede nás stále kupředu. Největším nebezpečím dogmatismu je jeho ztráta smyslu pro tento postup kupředu a v důsledku toho i ztráta schopnosti ztráta schopnosti jít dále.